

ספר 'פניני הלכה' ברכות: תורת ארץ ישראל

פתיחה

- א. השפעת המציאות על הברכה
 - ב. עניינים סובייקטיביים - לא בכל דין יש מידה קבועה
 - ג. אין חוששין יותר מדי
 - ד. איחוד שיטות פסיקה אשכנזיות וספרדיות
 - ה. אין לבטל ברכות בגלל חששות ובגלל שינויים במציאות
- סיכום

פתיחה

סדרת הספרים "פניני הלכה" של הרב אליעזר מלמד שליט"א, ראש ישיבת הר ברכה ורב היישוב, נראית במבט ראשון כעוד סדרת ספרי הלכה המיועדת לציבור הרחב. ספרי הלכה ומנהג מסוג זה נפוצים בקהילות ישראל מזה שנים רבות, וכל אחד מהם מחדש משהו בתחומו. אולם נראה כי בשיטת פסיקתו של הרב מלמד בהלכות ברכות קיימים עקרונות פסיקה מסוימים, רובם מבוססים על דברי גדולי הפוסקים לדורותיהם - אך מהם גם כאלו שהם מחודשים יחסית¹. המכנה המשותף לדעתי לעקרונות הללו, הישנים והמחודשים, הוא היותם "תורת ארץ ישראל". אדגים את הדברים בחמישה פרקים.

א. השפעת המציאות על הברכות

העיקרון הראשון הוא שהמציאות המשתנה עשויה לשנות את הברכה על מאכל מסוים. הפרטים משתנים לפי הזמן ולפי המקום, ושינויים עשויים להשפיע על דיני ברכות. אביא לכך שלוש דוגמאות:

1. לחמניות מזונות: בעניין הברכה על "לחמניות מזונות" כותב הרב מלמד שרבים

1 לחלקם התייחס הרב ב'פתח דבר' לפנה"ב. למשל (עמ' יא-יב): "עוד מצוי שמחמת ספיקות שונים כמעט ונתבטלו מאיתנו ברכות שלימות, כדוגמת ברכות הראייה, ברכת 'שהחיינו' על אירועים משמחים, והטוב והמטיב על יין שני. ובנושאים אלה כתבתי כדעת רובם המוחלט של הפוסקים, שפסקו לברך ברכות אלה, בלא לחוש לדעת המיעוט שחששו לברך..."

מהספרדים נהגו לברך "מזונות" על חלה מתוקה. לכאורה זו מחלוקת שו"ע ורמ"א, אך הרב מלמד מסביר כי הדעות השונות תלויות בהבדלים שהיו במציאות: "במקומו של הב"י לא נהגו להגיש כלחם מאפה שיש בו מתיקות, ובמקום הרמ"א כן נהגו" (פניני הלכה ברכות [להלן: פנה"ב] עמ' 137 הערה 5). גם כאשר באים לפסוק הלכה בימינו יש לוודא שהמציאות הנוכחית מתאימה למציאות שרווחה בזמן שנקבעה ההלכה.

2. ברכת הודאת הגשמים: העיקרון הנ"ל, שהמציאות משפיעה על הברכה, קיים גם בנושא של ברכת הודאת הגשמים. הרמ"א (סי' רכב ס"ק א) סובר שאם האדם הוא עצמו בעלים של השדה יברך שהחיינו ולא הטוב והמטיב, שהרי אינו חייב לשתף את אשתו בבעלות על השדה. הרב מלמד מביא פוסקים בני דורנו שכתבו כך, אך לעומתם מביע את דעתו ש"כיום על פי החוק, אם לא סיכמו במפורש אחרת, האשה שותפה ממש עם האיש, ולכן בלא שפירשו אחרת יברך 'הטוב והמטיב'" (ספר ההרחבות לפנה"ב [להלן: הרחבות] עמ' 220). ושוב אנו מוצאים שהמציאות (ואולי אף החוק²) משפיעה על סוג הברכה שיש לברך.

3. ברכת שהחיינו על נעליים חדשות: ניתן לראות את העיקרון לפיו הלכות ברכות עשויות להשתנות במקרה נוסף, והוא בפסק הרב מלמד, שכיום שלנעליים יש חשיבות (בניגוד לעבר בהן לא היו חשובות) יש על פי הדין לברך עליהן "שהחיינו", כי יש שמחה בקנייתם. הרב מציין (הרחבות, עמ' 279) שב"זאת הברכה" כתב סברה זו, אך לא הכריע³. למסקנה כותב הרב מלמד: "ונראה למעשה שהשמו ומברך יש לו על מה לסמוך, ואם הוא שמח בהם מאוד עדיף שיברך, שכך נראה בפשטות שכיום הנעליים הם דבר בעל חשיבות..." (הרחבות עמ' 280).

ב. עניינים סובייקטיביים – לא בכל דין יש מידה קבועה

רעיון חשוב נוסף המשתקף מדבריו של הרב מלמד הוא שלא תמיד קיימת מידה קבועה שלפיה יש לנהוג. לפעמים הגדר כוללני, "שביעה" למשל, ואין אומרים לו לאדם כמה גרמים בדיוק עליו לאכול כדי לברך ברכה אחרונה. "ברור שיהודים לא הסתובבו עם משקל בכיסם", כפי שכותב הרב מלמד. ניתן לראות את מימוש הרעיון הזה בכמה תחומים. אביא לכך ארבע דוגמאות:

1. הערכת כמות האוכל הדרושה לברכה אחרונה: כדי לברך ברכה אחרונה לאחר אכילת מזון, יש לאכול שיעור כזית מן המאכל. נאמרו כמה דעות בעניין מידת הזית. למעשה כותב הרב מלמד "שאינו לברך ברכה אחרונה על פחות משיעור נפח של

2 שלעיתים משקף את המציאות, ולפעמים משפיע על המציאות ובעקבותיה על ההלכה.
3 וזאת הברכה עמ' 168 אות א: "כתב הרמ"א: נוהגים שאין מברכים שהחיינו על נעליים חדשות (...אך פשוט שעל נעליים חשובים ויקרים אשר נקנים רק לעתים רחוקות כמו ששכח בימינו - יברכו)".

מחצית ביצה בינונית של ימינו" (פנה"ב עמ' 215). והוא מדגיש: "אולם אין לחשוש בהערכת שיעור נפח של מחצית ביצה, שכן כאשר נותנים לאנשים לשער דבר, ללא ספק יהיו שיטעו כלפי מעלה ויהיו שיטעו כלפי מטה, ואע"פ כן מסרו חכמים שיעורים אלה לכל אדם ואדם" (שם)⁴.

2. נפח או משקל: קיימת שאלה בהלכות ברכות בעניין השיעורים - האם הולכים לפי נפח המאכל או לפי משקלו (בהערה מובאים פוסקים שכתבו מידות משקל)⁵. הרב מסביר כי הפוסקים שכתבו משקלים כתבו זאת עקב קושי בהערכת הנפחים, וכי הם מסכימים שבעיקרון תלוי השיעור בנפח ולא במשקל, ולדעתו יש לסמוך על דעת האדם במדידת הנפח⁶ (ראה בפנה"ב עמ' 217-216 ובהערה שם). כדי לחזק את דבריו, מביא הרב מלמד מדברי הגאונים בנושא. למשל תשובת רב שרירא גאון המובאת בספר האשכול:

וששאלתם לפרש לכם אם יש משקל לגרורגרת ולזית ולכותבת... הווי יודעים שאין לאלו שיעורים משקל כסף לא במשנה ולא בתלמוד שלנו כל עיקר, ואילו בקשו לתת שיעור משקל - מן הדינרים היו עושין מעיקרא, אלא שנתנו השיעור מקטנית ופירות שמצויין תמיד ואין לומר שנתנו (הרחבות עמ' 126).

3. שיעור קביעות סעודה לגבי פת הבאה בכיסנין: נושא נוסף הקשור לעניינינו, הוא השיעור הקובע לגבי פת הבאה בכיסנין שיש ליטול עליו ידיים ולברך אחר האכילה את ברכת המזון. נאמרו שלוש דעות בפירוש מהי פת הבאה בכיסנין (=פה"ב"ב)⁷. כאמור, ישנם מקרים בהם מאכלים אלו, שלרוב ברכתם 'מזונות', ייחשבו כלחם ויתחייבו בברכת 'המוציא' ובברכת המזון. ניתן לראות בפסיקת הרב מלמד חיזוק לשיטתו עליה אני מנסה להצביע.

השו"ע פסק (קסח, ו), שבעניין אכילת פה"ב, השיעור שעליו יש ליטול ידיים ולברך ברכת המזון הוא "שיעור שאחרים רגילים לקבע עליו". יש שפירשו שמדובר בשיעור של סעודה רגילה, ויש שטענו כי שיעור קביעות סעודה הוא 'שיעור אכילת פרס', כלומר כמות הלחם שאנשים היו אוכלים בסעודה רגילה.

4 הרב מלמד גם מוסיף שהחוששים לטעות בהערכתם יכולים לסמוך על דעות המקטינות את שיעור הזית.

5 כתב בפסקי תשובות (ס' קסח ס"ק ד): "האוכל מיני מזונות עד קרוב לשיעור של ד' ביצים, שהוא 200-230 גרם". ובבן איש חי כתב: "שיעור כזית לברך אחריו ברכה אחרונה... שהוא תשעה דרהם" (שנה הראשונה, מסעי ב). והסביר בספר ברכת ה': "ורצונו לומר משקל תשעה דרהם" (חלק שני א, ז הערה 23). וכן בילקוט יוסף (ס' קפד ס"ק טז): "המנהג פשוט לשיעור במשקל הדרהם בכל שיעורי התורה"...

6 וכן כתב בילקוט יוסף ס' קפד ס"ק יז: "מודדים לשיעור כזית לפי הנפח, שהוא כשני שלישים של ביצה בינונית.

7 בקיצור: א. מאפים ממולאים; ב. מאפים שטעם בצקם שונה מטעם בצק לחם; ג. מאפים קשים שאדם כוסס בשיניו.

כותב הרב מלמד, שלמעשה הולכים לפי השיעור שרגילים לשבוע ממנו בסעודה רגילה. הרי שאין כאן גדר קבוע, אלא שאם אכל כשיעור קביעות - יברך המוציא וברכת המזון. וזאת בניגוד לרבנים רבים בימינו המזכירים כמויות מוגדרות של אוכל⁸.

4. באיזה מקרה יש לברך בורא מיני מזונות על עיסה שנילושה במי פירות:
דיונים רבים ישנם בהלכה לגבי השאלה הזו. הרב מלמד כותב בעניין בצק בו רוב הנוזלים הם מי פירות או מי חלב, אך כמעט ואין הבדל בין טעם בצק זה לטעמו של בצק רגיל: "אולם למעשה נראה... שיעקר הדין תלוי במגמת המאפה (פנה"ב עמ' 137 הערה 5)". ולפני כן (בהערה זו) כתב: "וכך הוא הכלל הבסיסי, שכל שרגילים לקבוע עליו סעודה ברכתיו כלחם... ממילא הכל לפי מה שנתפש בעיני האנשים, ולכן גם צורת המאפה משפיעה על ברכתו".
ההגדרה 'הכל לפי מה שנתפש בעיני האנשים' יכולה להוות סיכום לפסקה זו. חכמי ההלכה לא קבעו לנו כיצד בדיוק יש לנהוג בכל מקרה ומקרה. הפוסקים קבעו כללים, ויש להתאים את הכללים למציאות. על ידי כך ניתן לדעת כיצד יש לנהוג הלכה למעשה.

ג. אין חוששין יותר מדי

יסוד נוסף בפסיקתו של הרב מלמד הוא שאין לחשוש יותר מדי בהלכות ברכות. דברים אלו נאמרים בין לקולא ובין לחומרא, כלומר, אין לחשוש יתר על המידה הן לגבי אמירת ברכה והן לגבי הימנעות מאמירת ברכה. אצורף שלוש דוגמאות:
1. טעות בהערכת שיעור לברכה אחרונה: הרב מלמד כותב שהאדם אינו צריך לחשוש יותר מדי בשאלה האם אכל כמות שמחייבת אותו לברך ברכה אחרונה או לא (הרחבות עמ' 129):

...גם בענין שקדים הכל לפי הרואה. וגם אם רבים טועים בזה, הדין לא אז ממקומו, שכך היא תקנת חכמים שכל אדם יראה בעצמו אם הוא חייב בברכה אחרונה.

אמנם, אחר כך מביא הרב מלמד דעות נוספות עליהן יכול המעריך לסמוך, אך אין בכך כדי לעקור ממרכזיות דבריו הראשונים. עוד הוא כותב בהמשך (שם):

כאשר נדמה לרואים שאכלו כשיעור חצי ביצה וממילא נתחייבו בברכה, אין צורך לעורר בהם חששות, שכנגד החששות אפשר לצרף את כל הספקות לברך.

8 למשל ראה בילקוט יוסף (סי' קסח ס"ק ו'): "ואם קבע סעודתו עליהם, דהיינו שאכל 230 גרם ויותר, נוטל ידיו, ומברך עליהם המוציא לחם מן הארץ, וברכת המזון". וכן בברכת ה' (חלק שני ב, יד): "יש אומרים... חצי עשרון [1244 סמ"ק], ויש אומרים ששעורו פרס..."

לדעת הרב מלמד מי שסומך על הערכתו - אינו נצרך להיסמך על הדעות הנוספות
אותן הוא מזכיר בדבריו.

2. חיפוש עצות למקרי ספק: אחד הדיונים בהלכות ברכות, הוא לגבי מקרה בו
אדם מסופק אם הוא חייב בברכה מסוימת או לא, כאשר אדם זה רוצה מצד אחד
לצאת ידי חובת הברכה, ומצד שני אינו רוצה להזכיר שם שמים לבטלה. כך כותב
הרב לגבי עצה מסוימת (הרחבות עמ' 165): "מ"מ מזה שלא מצינו בראשונים ובשו"ע
את העצה הזו, משמע שתקנת הברכות היא למצב של ודאות, וכשיש ספק אין מקום
לחפש עצות שונות". כאן אנו רואים הדרכה שאין לחשוש יותר מדי מאי-אמירת
ברכה. אם ישנו ספק לגבי אמירת הברכה - לא צריכים לנסות לצאת ידי חובת
הברכה 'בכל מחיר'

עוד כותב הרב (שם): "וכשיש ספק אין מקום לחפש עצות שונות... ורק העצה של
הרהור נזכרה רבות באחרונים?⁹...."

3. פת הבאה בכיסנין: בהערה בפנה"ב (עמ' 132) בעניין שיעור קביעות סעודה
לפה"ב, מסביר הרב מלמד כך:

ויש לדעת שהטעות בדין זה אינה חמורה כל כך, שכן להרבה פוסקים אם
בירך 'מזונות' ו'על המחיה' על לחם - יצא... וכן אם בירך על פה"ב 'המוציא'
וברכת המזון - יצא...

הרי לנו מקום נוסף בו הרב מלמד מסיר במקצת את עול החשש בברכות מעל
האדם, שעלול 'ללכת לאיבוד' בתוך הלכות ברכות המסובכות.

ד. איחוד שיטות פסיקה אשכנזיות וספרדיות

במקרים שונים כתבו פוסקים בני דורנו כי הבדלים בהלכה מקורם במחלוקת
אשכנזים-ספרדים. הרב מלמד מנסה בדבריו להימנע מהגדרת מחלוקות ככאלו. כך
כתב בפתחתו לפנה"ב:

בכל מקום שיש הבדלי מנהגים בין העדות, כתבתי את המנהגים השונים...
בכל הדינים שאין לגביהם מנהג ברור ומפורסם, יש לילך לפי כללי הפסיקה
המקובלים... ובאותם הדינים יש להתחשב בכל הפוסקים מכל העדות... כיום
כשאנו חיים יחד ולומדים יחד כל שבטי ישראל, יש להתחשב בכל הפוסקים
מכל העדות (פנה"ב עמ' יא).

9 תר"י ברכות ח ע"ב בדפי הרי"ף: "ואומר מורי הרב נר"ו שמי שמתחייב בברכה ואינו יכול
לאומרה, שאין ידיו נקיות או שעומד במקום שאינו נקי... יש לו להרהר הברכה או התפלה
שנתחייב בה, ואע"פ שאינו יוצא ידי חובה אלא באמירה יש לו להרהר בלבו, וה' יראה
ללבב ויתן לו שכר המחשבה".

אביא שלוש דוגמאות ליישום עיקרון זה בפנה"ב:

1. שיעור קביעות סעודה לפת הבאה בכיסנין: מחלוקת אשכנזים-ספרדים:
נחזור לשאלה בה עסקנו כבר, והיא איזה שיעור הוא שיעור קביעות סעודה לפת הבאה בכיסנין. הרב כותב בתחילה, כי מי "שיודע שמנהג אבותיו כך [הכוונה לכך ששיעור קביעות סעודה הוא ממשקל של 224 גרם ומעלה], ימשיך במנהגו" (פנה"ב ו, ג). בהמשך ההלכה הוא אינו מחלק בין עדות שונות, אע"פ שמציין שכשיעור של 'פרס' "כתבו רבים מהפוסקים הספרדים האחרונים"¹⁰.

בכך הרב מלמד שונה¹¹ מפוסקים אחרים. למשל, בספר "וזאת הברכה" כותב בתחילה מהו שיעור הקביעות לבני אשכנז (פרק ד, עמ' 29 במהדורת תשנ"ט) ולאחר מכן מהו השיעור לבני ספרד (שם, עמ' 37). פסיקות "לספרדים" ניתן למצוא גם בדברי הברכה ה' (חלק שני ב, יד), וכן אצל הגרע"י יוסף בהליכות עולם (חלק ב פרשת פנחס אות י).

2. מה נחשב פת הבאה בכיסנין? כאמור, נאמרו שלושה הסברים למושג "פת הבאה בכיסנין". אחד מהם הוא דברי מאפה שטעם בצקם שונה מטעם מלחם רגיל. כותב הרב מלמד (פנה"ב עמ' 137 בהערה 5):

"לכאורה זו מחלוקת שו"ע ורמ"א (קסח, ז), שלשו"ע כל שיש טעם מתיקות בעיסה מברכים 'מזונות', ולרמ"א רק כשטעם המתיקות הוא העיקר מברכים 'מזונות'. וכ"כ בכמה מספרי זמננו".

אלא שמוסיף הרב מלמד שם ומסביר ע"פ הב"י שכתב "כיוון שאין דרך בני אדם לקבוע סעודתן עליו", שסיבת המחלוקת, לכאורה, בדין הברכה הראויה ללחמניות אלו, היא מנהג המקום. כלומר, במקומו של הב"י לא נהגו להגיש לחמניות מסוג זה כלחם, ואילו במקומו של הרמ"א נהגו כך. הרי שבאמת אין מדובר במחלוקת אשכנזים-ספרדים. ונראה כי בדברים אלו הרב מלמד שונה מפוסקים אחרים¹², הכותבים בעקבות מחלוקת שו"ע-רמ"א הנ"ל כי יש הבדל בין מנהג אשכנזים למנהג ספרדים בעניין בצק הנילוש במי פירות.

3. עד מתי אפשר לברך את ברכת אשר יצר? העושה צרכיו צריך לברך אחר כך את ברכת "אשר יצר". כותב השו"ע (סי' ז סע' ג): "הטיל מים והסיח דעתו מלהטיל

10 בהמשך כותב הרב בהערה (עמ' 132): "ורבים מיוצאי ספרד האחרונים נהגו לחשב את שיעורי כזית וביצה לפי משקל מים... ולחשבונם... ד' ביצים 224 גרם". ועיין שם עוד.

11 הרב מלמד מורה למחזיקים במנהג אבותיהם להמשיך ולהחזיק בו. לעומת זאת, מורה הרב למי שאין בידו מסורת משפחתית הוראה כללית, מבלי לחלק בין עדות שונות.

12 כתב ב"וזאת הברכה" (ג, א): "ולבני ספרד, כל שמרגיש טעם מתיקות בלחמניה יש לברך במ"מ, וצריך שירגיש את המתיקות, ולא רק טעם שונה במקצת מלחמניה רגילה". בכך אנו רואים הבדל בין "פניני הלכה" ל"וזאת הברכה". לפי "וזאת הברכה" ההוראה לבני ספרד היא לברך בורא מיני מזונות במקרה הנידון, ואילו ב"פניני הלכה" כותב שמי שנהג לברך במ"מ לגבי חלה מתוקה רשאי להמשיך כך - אך כהוראה כללית איננו מחלק בין אשכנזים לספרדים.

מים ואחר כך נמלך והטיל מים פעם אחרת צריך לברך שתי פעמים אשר יצר". כותב הרב מלמד שרבים מפוסקי הספרדים האחרונים הזכירו שיעור לזמן שאחריו יכול לברך אשר יצר, לעומת הפוסקים האשכנזים שרובם לא הזכירו זמן מסוים. לכן מסייג הרב מלמד את דבריו, וכך הוא כותב: "ולולי דמסתפינא הייתי אומר להלכה שגם הנוהגים כמנהגי ספרדים, אם עברו 72 דקות ולא בירכו, יברכו כל עוד אין נצרכים להתפנות שוב... וכך דעת כמה מגדולי הפוסקים הספרדים... אולם כיוון שרוב גדולי פוסקי הספרדים מורים שלא לברך אחר חצי שעה או 72 דקות, לכל היותר נוכל לומר, שהנוהגים כמנהגי ספרדים ורוצים לסמוך על רוב האחרונים ולברך, לא הפסידו" (הרחבות עמ' 190).

כאן אנו מוצאים שאכן הרב מלמד התייחס לחלוקה בין האשכנזים לספרדים, אך בסופו של דבר נתן לספרדים שאינם רוצים לנהוג כרבים מן הפוסקים הספרדים לנהוג אחרת, על בסיס פוסקים אשכנזים (וכן חלק מן הפוסקים הספרדים).

ה. אין לבטל ברכות בגלל חששות ובגלל שינויים במציאות¹³

אביא לכלל זה חמש דוגמאות:

1. ברכת הודאת הגשמים בימינו: בעניין ברכת הגשמים בימינו אנו מוצאים מחלוקת האם לברך ברכה זו כיום או לא: בספר ברכת ה' סובר שבימינו אנו, כאשר אין תלות בגשם בשביל מי שתייה, אין לברך את ברכת הודאת הגשמים¹⁴. הרב מלמד יוצא כנגד גישה זו, וסובר שאף על פי כן יש לברך את ברכת הודאת הגשמים גם בימינו. וכך כותב הרב מלמד (הרחבות עמ' 221):

אולם למעשה יש לברך גם היום... שכן כל אדם הגון... מצטער מחמת עצירת גשמים. שעם כל ההתפתחות הטכנולוגית, עדיין תלותנו בגשמים גדולה... אבל הכל יחסי, ויחסית למצבנו, עצירת הגשמים היא נושא שמדאיג את הציבור. ולכן חובה להודות על ירידת הגשמים כתקנת חכמים. וכן זכורני שכמה פעמים בירכנו ברכה זו¹⁵.

2. ברכת הריח על בושם העשוי ממינים סינטטיים: ב"זאת הברכה" כותב: "יש

13 לכאורה עיקרון זה סותר את העיקרון הראשון הנידון לעיל, אך להלן בסמוך בסיכום נמצא יישוב לסתירה.

14 חלק רביעי ב, עט: "ומ"מ בזמננו לא נהגו לברך אפי' בארץ ישראל, מפני שברוך ה' מצויים מים בכל בית כל הזמן, ואלו שאין להם שדות אינם חשים צער בעצירת גשמים".

15 גם בספר ברכת ה' מזכיר את המנהג, ומדובר במנהג הפוד (עיי"ש בהערה): "כן נראה הטעם שלא נהגו בזמננו לברך על הגשמים אפי' בארץ ישראל". ואעפ"כ, נראה שהבסיס למחלוקת בין הרבנים הוא בסברא, והמנהג משקף את המציאות (הסברא קשורה ככל הנראה למציאות בה פעל הרב משה לוי זצ"ל בעל ברכת ה', ולמציאות בה פעל ופועל הרב אליעזר מלמד שיבל"א).

מפוסקי זמננו שהורו שיש לברך גם על ריח סינטטי... אך יש שפקקו בדבר... (פרק יט, ד, במהדורת התשנ"ט עמ' 175).

בשמירת שבת כהלכתה (פרק סא הערה לב) כותב: "ושמעתי מהגרש"ז אויערבך [זצ"ל]... משא"כ במי בושם שיתכן שגם העיקר פטור מברכה שהרי נעשה באופן מלאכותי מזפת וכד', וכפי שאומרים - גם מדברים ממש מסריחים, וכיון שהשינוי הוא רק ע"י הפרדה כימית, יתכן שאין לברך על זה". לעומתם, דעת הרב מלמד היא שחובה לברך על בושם סינטטי. בתחילה מביא הרב טעם אמוני-משהו לדבריו, ולאחר מכן את הנימוק הקשור לביטול ברכות (פנה"ב עמ' 292 בהערה 3):

...כי הכל ממנו יתברך - גם התכונות הכימיות... וגם השכלולים המדעיים... וגם אם אפשר היה לטעון בעבר, כאשר רק בשמים מועטים הופקו בדרך סינטטית, שאין לברך עליהם, כי הם יוצאי דופן ולא עליהם תקנו לברך, כיום... עיקר מיני הבשמים, וממילא עיקר התקנה לברך על ריח טוב חלה עליהם. ואם לא כן, נמצאנו מבטלים תקנת חכמים לברך לה' על הריח הטוב שברא...

3. ברכת הטוב והמטיב על יין שני: נראה לדעתי ש"גולת הכותרת" של הרב אליעזר מלמד בפנה"ב היא ברכת הטוב והמטיב על יין נוסף. מדובר בדיון שהצטמצם מאוד בקרב פוסקים עקב חששות שונים, והרב מלמד מבקש לחזור למקורות ולחזק את הדיון המקורי.

חכמים תיקנו שאם שותים יין, ולאחר מכן יין מסוג אחר, יש לברך את ברכת 'הטוב והמטיב'. פסק השו"ע (סי' קעה סע' ב): "מברכין הטוב והמטיב על כל שינוי יין מן הסתם אפילו אינו יודע שהשני משובח מהראשון כל שאינו יודע שהוא גרוע ממנו".

הרב מלמד מביא פוסקים שכתבו סייגים שונים, אשר לדעתו רובן חומרות שאין צורך להתחשב בהן, לפחות בדיעבד (יש וכתב הרב מלמד שלכתחילה ראוי לחוש למחמירים). הרב מזכיר את ההגבלות הבאות¹⁶: יש סוברים שמברכים רק על שתייה בתוך הסעודה; קיימים פוסקים המחמירים לברך רק על יין המשובח באופן מובהק מהראשון; ישנה דעה שאם בירכו על יין 'הגפן' פטרו את שאר היינות, ולכן אין יכולים לברך על שאר היינות שעל השולחן; חשש כי ברכת 'הגפן' פוטרת את כל היינות שבבית; יש אומרים שכאשר מברך 'הטוב והמטיב' על יין שני פוטר גם יין שלישי.

ועוד: יש שכתבו שברכת 'הטוב והמטיב' היא רק כאשר שני השותים שותפים ביין. לכן מוטב שאדם המארח את חברו ייתן לאורחו רשות למזוג מהבקבוק כמה שירצה, או שיחשוב שגם אחר מזיגתו לאורח הוא עדיין שותף עם האורח ביין. גם כאן כותב

16 עיין בפנה"ב עמ' 160-163 ובהערות, וכן בספר ההרחבות עמ' 88-90 למקורות ולפירוט.

הרב שבדיעבד אם לא חשב על כך נראה שיוכל לברך 'הטוב והמטיב', כי עיקר הברכה הוא על השמחה שבשתייה המשותפת; יש שהחמירו שצריך לשתות מכל יין 'כמלא לוגמיו', ויש שהחמירו שצריך לשתות מכל יין שיעור רביעית; כמו כן מביא הרב מלמד חשש נוסף, שיש לחוש לו, אך לא באופן אוטומטי: "כתבו אשל אברהם בוטשאטש, ומנחת יצחק ט, יד, בשם תורת חיים סופר, שהיין צריך להיות משובח מצד עצמו ולא עקב תחבולות של עירוב תבלינים וכימיקלים, וכיוון שכיום מצוי שמערבים ביין חומרים שונים, חששו שלא לברך... ולענ"ד, כל זמן שאין ידוע כי עיקר הטעם הייני שלו הוא מהחומרים הנוספים, יש להחשיבו כיין ולברך עליו 'הגפן' ועל השני 'הטוב והמטיב'".

ספק בו אין הכרעה ברורה בדברי הרב מלמד כיצד לנהוג, הוא במקרה והביאו למסובין יין שלא חשבו עליו כלל בעת שבירכו 'הגפן', כאשר יש לברך שוב את ברכת 'הגפן'. קיימת מחלוקת אשר לשאלה האם יש לברך 'הטוב והמטיב' כאשר מברכים 'הגפן'. הרב מלמד כותב שלפי רוב הפוסקים במקרה שכזה אין לברך, ונראה שאכן יש לחשוש לספק ולא לברך.

בנוסף ישנו ספק שמביא הרב מלמד, ופוסק לגביו שאין לברך בגללו, וזהו בעניין מיץ ענבים בשאלה האם נחשב כיין לעניין ברכת 'הטוב והמטיב'. כאן הרב חושש לדעת המחמירים. אין מדובר בדיון בו ישנה הוראה ברורה של רוב הראשונים לברך, ויש מקום להשתמש בכלל של ספק ברכות להקל.

4. ברכת "שככה לו בעולמו": כותב השו"ע (ס' רכה סע' י): "הרואה אילנות טובות ובריות נאות... אומר ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם, שככה לו בעולמו". כותב שם המ"ב (שם לב): "ועכשיו לא נהגו כלל לברך ברכה זו... ומכל מקום נכון לברך בלא שם ומלכות". המ"ב מפנה לחי"א המביא טעם לכך שאין נוהגים כן היום¹⁷, ואילו בשער הציון כותב (אות לג) "ולי נראה... ומי יוכל לדקדק בזה". הרב מלמד מביא עניין זה, שעקב הספק כיום רבים נהגו שלא לברך ברכה זו, אך כותב (פנה"ב עמ' 321 בהערה 9):

רבים נהגו שלא לברך... אבל אף פוסק לא קם לבטל ברכה זו מן העולם. לפיכך, כל שהוא יודע שהבריה שלפניו נאה במיוחד - צריך לברך.

ובהרחבות (עמ' 233) מוסיף:

למשל על מי שהתפרסם כדוגמן או שחקן יפה במיוחד - יש לברך. וכן על מי שנודע כבעל גוף גדול וחזק... אבל בלא שימוש בסטרואידים.

וכן כותב הרב מלמד עוד בעניין זה (שם בהרחבות), שבמראות שרבים מתרשמים

17 חיי אדם הלכות ברכות הנהנין כלל סג דין א: "ונראה לי מה שאין אנו נוהגים לברך ברכה זו, וכן שאין אנו מברכין על כושי וננס, משום דאין מברכין אלא בפעם ראשון, שהשינוי גדול עליו".

מהם, למשל שאנשים עורכים טיולים כדי לראותם, וכמו כן בעת הראייה האדם מתרשם מהם - יש לו לברך ברכת "שככה לו בעולמו". זאת בתנאי ששני התנאים הללו (התרשמות רבים והתרשמות אישית) קיימים. הרב כותב דברים אלו בעניין ראיית בעלי חיים מיוחדים בטבע, נדידת ציפורים, משטחי פריחה, עצים מרשימים בגודלם ונדירותם, ועוד. כאן אנו רואים את פסיקת הרב מלמד לשיטתו, שיש לחזק ברכה מסוימת כך שלא תתבטל מהעולם עקב ריבוי ספקות וחששות.

5. ברכת שהחיינו על ראיית חבר: פוסקים רבים כתבו כי אין לברך כיום את ברכת שהחיינו על ראיית חבר¹⁸. לעומת זאת כותב הרב מלמד (הרחבות עמ' 290) כי "אין לבטל מחמת חששות אלו ברכה שתקנו חכמים... וגם אין לאדם לחשוש שמא אינו יודע למדוד אם החבר חביב באמת... כוונת חכמים שכל אדם יברך על חבריו הטובים... וכל אדם רגיל, שאינו סגור מדי, יש לו מספר חברים שחביבים עליו, ואם ישמח לפגוש אחד מהם, אחר שלא ראה אותו שלושים יום - יברך". לפנינו מקרה נוסף בו הרב מלמד מחזק את אמירת הברכה, ודוחה את החששות אשר בגללן יכולה הברכה להתבטל בימינו. וראוי להוסיף, שבפסיקה זו קיים גם הממד עליו הצבענו לעיל, לפיו יש לסמוך על דעת האדם בענייני ברכות: ההלכה סומכת על האדם שידע האם הוא שמח או לא, והוא יכול להכריע האם לברך את ברכת שהחיינו או לא.

סיכום

אולי מדובר באמירה מעט יומרנית, אך לדעתי שיטתו של הרב אליעזר מלמד בהלכות ברכות מייצגת את יישום תורת ארץ ישראל. הרב מלמד מדגיש שכעת שאנו חיים ביחד, עדות שונות מעם ישראל, יש להתחשב בפוסקים מכל העדות. מנהגים שאכן מקובלים על עדה מסוימת עליהם יש לשמור, אך יש לצמצם את המחלוקות עד כמה שאפשר. תחיית עם ישראל בארצו יוצרת מציאות חדשה אשר יש להתייחס אליה.

שנית, אין לחשוש יותר מדי לספקות. בפנה"ב ניתן לראות שיטה אשר איננה נותנת לריבוי הספקות לכרסם בהלכה הפסוקה, אלא חותרת להגיע להכרעות ולהעמדת הדין על בסיסו.

עוד הסברתי שיש מקומות בהם עלינו להסתכל על המציאות במבט יותר כולל, ולא במבט 'סגור' ופרטני מדי. הרב מלמד מדריך את האדם שעליו להעריך בעצמו אם השיעור מתאים, ואם צריך לברך או לא. ההלכה קובעת לאדם את הכלל לפיו יקבע אם עליו לברך ברכה אחרונה או לא, אך מצד שני הערכה עצמית פירושה

18 הרב מלמד מביא את החששות הבאים: קושי להבחין האם מדובר אכן בחבר טוב ואם השמחה מספקת לברכה, אלו שייעלבו מכך שחברם אינו מברך את הברכה עליהם, מי שכדי למנוע עלבון יברכו אף על מי שאינם שמחים בראייתו, וכן חנפנים ורמאים שיברכו כדי שיחשבו שיש אהבה גדולה ביניהם למי שהם מברכים עליו.

הזדקקות פחותה לבירורים חיצוניים בפרטים ההלכתיים. היחס בין שני הכיוונים הללו (הפרטני והכללי) מהווה להבנתי את אחד הבסיסים של תורת ארץ ישראל. הלכות ברכות משתנות בהתאם למציאות המתפתחת, אך הרב אליעזר מלמד מקפיד שלא תתבטלנה ברכות עקב ריבוי חששות ולמשל ברכת הטוב והמטיב על יין שני, או עקב שינויים טכנולוגיים (ברכת הריח על בשמים סינטטיים, לדוגמא). כך שמחד גיסא קיימים שינויים לפי השתנות המציאות, אך מאידך יש לדאוג לכך שהעקרונות עצמם יישארו בתוקפם¹⁹.

לסיום, למרות כל האמור לעיל יש להדגיש שאין מדובר כאן בשיטה חדשה בהלכה. הרב מלמד שליט"א מתרחק מחידושים, ומכריע באופן שיטתי על פי דעת רוב הפוסקים. החידוש בדבריו הוא בהסברה שמחברת את שיטות רוב הפוסקים לשיטה אחת, גם כאשר נראה ממבט חיצוני שהם הגיעו לאותו פסק הלכה מכיוונים שונים. עוד "חידוש" בדבריו הוא שהרב אינו נוטה לקבל חידושים מיוחדים וחומרות מחודשות, בניגוד למה שמצוי בספרי הלכה רבים, ולהיפך - בדרך כלל הוא מחזק בהסבריו את השיטה המקובלת על ידי רוב הפוסקים בניגוד לחידושים השונים. 'תורת ארץ ישראל', כפי שאני מבין אותה, יוצאת מן הכוח אל הפועל בספרו של הרב מלמד. יהי רצון שנמשיך לראות בפריחתה והתפתחותה, ונזכה להגדיל תורה ולהאדירה.

19 הרב מלמד מציין למשל שבדורנו הרווי בתקשורת ברכת "מחיה המתים" על ראיית חבר לאחר י"ב חודש הפכה לנדירה.

בא יעקב לברך את השבטים, בירכן חמש ברכות שהיו בידו והוסיף להם ברכה אחת, שנא' כל אלה שבטי בני ישראל וגו' ויברך אותם. בא משה לברך את ישראל הוסיף להם ברכה שביעית, שנא' וזאת הברכה, תוספת על הברכה שבירך בלעם את ישראל. שהיה לו לברכן שבע ברכות כנגד שבע מזבחות ולא ברכן אלא שלוש, שנא' ז'הנה ברכת ברך זה שלוש פעמים. אמר לו הקדוש ברוך הוא, רשע, אתה עיניך צרה לברכן, אף אני איני מספיק על ידיך שתשלים ברכותיך על ישראל, יבוא משה שעניו יפות לברכן והוא יברך את ישראל. ועליו אמר שלמה המלך ע"ה טוב עין הוא יבורך, אל תהי קורא אלא יברך, זה משה רבינו שעניו יפות לברך את ישראל.
(דברים רבה מהד' ליברמן פרשת וזאת הברכה ד"ה רבות בנות)